

ПРАВА ЛЮДИНИ ЗА КОНСТИТУЦІЙНИМ ТА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються права та свободи людини і громадянина за конституційним та міжнародним правом. Розглядаються принципи конституційно-правового інституту прав і свобод людини у теорії вітчизняного конституціоналізму порівняно з американським конституціоналізмом. Конституційні права людини співвідносяться з міжнародними стандартами щодо прав людини.

У вітчизняній науці правовий статус людини і громадянина продовжують визначати як систему прав та обов'язків, які законодавчо закріплені державою в конституції та інших нормативно-правових актах [1]. Він може тією чи іншою мірою розрізнятися у залежності від того, чи є особа громадянином, іноземцем чи особою без громадянства. Саме тому для визначення суб'єкта прав людини в конституціях та інших законодавчих актах вживаються, як правило, терміни "кожний", "всі", "кожна людина" тощо, закріплюючи, таким чином, не тільки правовий статус громадян держави, а й кожного, хто на законних підставах перебуває на території держави.

У національних правових системах проблема правового статусу людини і громадянина розв'язується по-різному. Н. Г. Шукліна виділяє такі чотири концепції у даному питанні:

1. Ліберальна концепція виходить з того, що кожна людина від моменту народження наділена невід'ємними правами. Обмеження цих прав можливе тільки у виняткових випадках у зв'язку із забезпеченням охорони суспільного ладу, правопорядку тощо. Конституційні обов'язки громадян визначаються в обмеженому вигляді, або й взагалі не згадуються в конституції;

2. Колективістський підхід до розв'язання проблеми прав людини надає пріоритет не особистості, а колективу (суспільству, класам тощо). За такого підходу головними є соціально-економічні права, розрізняються права громадян і права трудящих, у конституціях дається широкий перелік обов'язків громадян (у Конституції УРСР 1978 р. їх було 11);

3. Підхід до правового статусу особи, пов'язаний з класичним мусульманським правом, в

якому статус особи визначається за шариатом. Акцент переноситься не на права, а на обов'язки перед Аллахом;

4. Особливий підхід до правового статусу особи, який склався у звичаєвому праві деяких країн Тропічної Африки, Океанії та Латинської Америки, де людина розглядається як невід'ємна клітина племені, її права не можуть реалізовуватись окремо від племені [2].

Одним з перших актів конституційного права, який належить до актів з прав людини, вважають "Білль про права", прийнятий британським парламентом у 1689 р. У кінці наступного століття були прийняті американські Декларація про незалежність та Білль про права, а також французька Декларація про права людини та громадянина, які суттєво відрізняються від британського Білля про права, очевидно, завдяки працям великих філософів, що творили саме протягом століття, що відділяло ці події. Зазначені американські та французький акти сформулювали принципи, які лягли в основу сучасного права з прав людини, а саме:

1) принцип універсальної невід'ємності (при-таманності): кожна людини має певні права, які можна перерахувати та визначити, і які не надаються їй правителем, не заробляються і не купуються, а належать їй як представникові людства;

2) принцип невідчужуваності: жодна людина не може бути позбавлена цих прав ані діями будь-якого правителя, ані навіть своїми власними діями;

3) верховенство права: там, де права вступають у конфлікт одне з одним, цей конфлікт повинен бути вирішений послідовним, незалежним та безстороннім застосуванням справедливих законів відповідно до справедливої процедури [3].

США та Французька Республіка вперше застосували метод писаних конституцій, у яких не тільки визначили функції органів нової держави, а й проголосили та конституційно закріпили перелік основних прав. З того часу цей метод був застосований практично усіма державами світу. Починаючи з кінця XVIII ст., з розвитком політичної теорії соціалізму перелік основних прав був суттєво розширений і вже не обмежувався тільки "свободами" від втручання держави. Згідно з цією теорією держава не просто не повинна втручатися у деякі сфери діяльності своїх громадян, а повинна брати активну участь у відновленні справедливості та рівності, особливо соціальної та економічної. Громадяни мають право вимагати, щоб держава втручалася у ці сфери. Такі соціальні та економічні права включені до переліку основних прав у конституціях багатьох країн, незалежно від того, вважають вони себе соціалістичними чи ні.

Права людини як інститут конституційного права у багатьох державах, у тому числі і в Україні, як правило, базуються на інтеграції двох основних напрямків юридичної теорії: природно-правового та позитивістського. Природно-правові теорії розглядають людину як істоту, яка має невід'ємні від її буття права, що впливають або з розуму, або з божественної волі, або з природи людини. Позитивістські ж теорії підходять до прав людини як до категорії, що встановлюється державою, їхня природа є патерналістською і в ролі патера виступає держава. Поєднання цих двох напрямків практично здійснюється шляхом прийняття конкретних конституційних положень або "Білля про права". Таким чином, права людини набувають юридичної форми і стають одним із важливих інститутів конституційного права [4].

На думку Н. Г. Шукліної, автори проекту нової Конституції України спирались на ліберальну концепцію прав людини, оскільки з 48 статей розділу 2 Конституції України, присвячених правам людини і громадянина, 37 стосуються особистих прав та свобод. Разом з тим зазначимо, що не вдалось звільнитись і від колективістського підходу, що, очевидно, було одним з численних політичних компромісів з огляду на обставини, в яких приймалась Конституція.

У сучасній вітчизняній конституційній теорії, аналізуючи конституційно-правовий інститут прав, свобод і обов'язків людини, виділяють такі його основні принципи:

1. Закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права;

2. Принцип невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини (ст. 21 Конституції України);

3. Принцип рівноправності прав і свобод осіб (ст. 24 Конституції України). Цей принцип означає, що здійснення прав та свобод людини не повинно порушувати права і свободи інших осіб;

4. Принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина (ст. 23 Конституції України). Наприклад, ст. 13 Конституції проголошує, що кожний громадянин має право відповідно до закону користуватися об'єктами права власності народу, а ст. 66 Конституції передбачає, що кожний зобов'язаний не завдавати шкоди природі;

5. Принцип гарантованості [5].

Отже, за традицією, правове становище громадянина в повному обсязі у вітчизняній правовій науці продовжують визначати як сукупність прав, свобод і обов'язків, якими він наділяється як суб'єкт правовідносин.

У теорії американського конституціоналізму про правовий статус індивіда як сукупність його прав та обов'язків, якими він ще й наділяється державою, не говорять взагалі. Навпаки, постійно підкреслюється, що це сам індивід наділив державу правом і обов'язком контролювати, аби його невід'ємні права не порушувались. Л. Хенкін виділяє два елементи в американському конституціоналізмі: представницький уряд (representative government) та індивідуальні права (individual rights). Конституція — це договір між людьми щодо створення політичного суспільства та утворення представницького уряду. Цей договір передбачає ще один додатковий договір: кожен індивід погоджується поважати права іншого у цій державі; народ та кожен індивід зокрема погоджуються на те, що через обраних представників вони поважатимуть індивідуальні права й утримуватимуть законодавчі органи та інституції, що покликані ці права захищати. Конституція — це також і договір між людьми та їх представниками, чи, точніше, накази людей своїм представникам, серед яких можна виділити відповідальність перед народом та повагу індивідуальних прав [6]. Звідси Л. Хенкін робить висновок про те, що індивідуальні права є природними, невід'ємними, а не подарунком від суспільства чи від уряду. Добре суспільство — це ліберальне суспільство, в якому індивід користується усіма свободами — релігії, слова, друку, зборів тощо, які тільки в незначній мірі можуть бути обмежені потребами суспільства [7].

Держава не може позбавити людей їхніх прав, хоч би які мотиви вона при цьому висувала. Максимум, що дозволяє собі держава — це обмеження певних прав для окремих людей чи їхніх об'єднань і то лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам,

охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законом. Як зазначає П. М. Рабінович, якщо загальний інститут прав людини і відзначається нині універсальними рисами, властивостями, то конкретні межі тих чи інших прав є, навпаки, не універсальними, а локальними й, у певному сенсі, тимчасовими [8].

Всебічно проаналізувавши проблему меж здійснення прав людини, П. М. Рабінович доходить висновку, що сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше — за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж) [9]. Очевидно, що боротьба йде за розширення таких меж, оскільки вимоги людей постійно зростають. Виходячи з того, що потреби людини є принципово ненасичувані, невичерпні, невпинні у своєму розвитку, і вони завжди випереджатимуть вироблені, накопичені у суспільстві засоби (можливості) для їхнього задоволення, П. М. Рабінович цілком справедливо прогнозує, що "інститут прав людини — як соціальний фундамент гуманізму — завжди залишатиметься одним з найвищих моральних ідеалів, до втілення якого мають поступово, але нездоланно наближатися кожне цивілізоване суспільство, кожна демократична держава, а зрештою — й усе людство" [10].

Утворюючи інститут конституційного права, права людини є також об'єктом міжнародного права, а, отже, виникає проблема співвідношення конституційних прав людини та міжнародних стандартів. У вітчизняній правовій науці ця проблема майже не розглядалась. Окремі дослідження з цієї проблеми знаходимо у зарубіжних джерелах. Так, американський вчений Л. Хенкін порівнював американські конституційні права і міжнародні права людини. На його думку, давати визначення конституційним правам немає потреби — кожен американець їх добре знає, адже вже 200 років вони закріплені в Конституції США. Визначити ж міжнародні права людини можна як ті вимоги, що їх кожна людина має чи повинна мати згідно з тим, як вони визначені в міжнародно-правових актах [11]. Порівнюючи американський конституціоналізм з міжнародними правами людини, Л. Хенкін зазначає, що американський конституціоналізм виник з британських ідей та ідей інших європейських попередників у XVIII ст. Міжнародні ж права людини народились під час Другої світової війни, опирались на американську, європейську та латиноамериканську конституційну історію, а також і на соціалістичні ідеї XIX—XX ст. Міжнародні права людини не відображають єдину теорію зв'язку індивіда і суспільства [12].

Особисті права американців не походять з Конституції, а передують їй. Коли люди прийняли Конституцію, вони зберегли свою автономію і свободи як особисті права проти майбутнього уряду. Міжнародні ж права людини визнані як невід'ємні, але не обов'язково такі, що "збереглись" від якогось гіпотетичного стану природи, що передував урядові.

На думку Л. Хенкіна, Конституція не створює, не встановлює і не дарує права. Вона тільки передбачає, що вже існуючі права повинні поважатись урядом. Одна з причин того, чому Конституція США спочатку не включала Білля про права, полягала в тому, що її творці не бачили необхідності захищати права людей, які вже існували, від нового федерального уряду. Навіть коли Конституцію було доповнено Біллем про права, він передбачав тільки те, що уряд не порушуватиме попередніх прав індивіда. Порівняємо це з Конституцією України, в якій перераховується багато прав, так, ніби, якщо не перераховані, то вони не існують. Однак, з іншого боку, права людини так довго зневажались у Радянському Союзі, що варто нагадати людям про їхнє існування [13].

Конституція США не надавала Конгресові прямих повноважень захищати права проти приватних посягань. Навіть радикальні конституційні зміни після громадянської війни давали Конгресові повноваження захищати права людини тільки від посягань держави, а не приватних порушень. Саме тому досить швидко (у 80-х роках XIX ст.) було прийнято законодавство щодо цивільних прав [14], а ще через сто років — у 1964 р. — Акт про цивільні права (the Civil Rights Act), який, однак, також був обмежений захистом цивільних прав від дій держави.

На відміну від конституційних прав міжнародні права людини є незалежними позитивними цінностями, а не просто обмеженнями на уряди. Згідно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. (надалі — МПГПП) держави зобов'язуються не тільки поважати, а й забезпечувати права, передбачені Пактом, очевидно, як від приватних, так і від урядових порушень. Держава зобов'язана вживати таких заходів, які необхідні для втілення цих прав. Наприклад, ст. 6 (1) МПГПП передбачає, що невід'ємне право на життя повинно бути захищене законом. Згадаємо, що в Конституції України згідно зі ст. 27 передбачається обов'язок держави захищати життя людини. Що ж до Конституції США, то вона вимагає, щоб уряд не позбавляв людину життя без відповідної судової процедури (поправки 5, 14).

Інша відмінність між конституційними та міжнародними правами людини полягає у мето-

дах їх захисту та способах відшкодування збитків за порушення прав. Конституція США передбачала тільки те, що індивідуальні права не повинні порушуватись урядом. Очікувалось, що розподіл влад, система стримувань та противаг захищатиме їх від порушення цих прав. Періодично люди могли замінювати своїх представників іншими, які краще дотримуватимуться прав людини, аж до зміни уряду, який ці права порушував. На сьогодні судовий нагляд за дотриманням прав людини, введений Дж. Маршаллом, залишається основним гарантом прав людини в США. Цим механізм захисту конституційних прав людини у США і відрізняється від інших країн з їх омбудсманами чи генеральними прокурорами, неписаними конституціями чи просто з конституціями, у яких права проголошуються і часто не дотримуються.

Що ж до міжнародних прав людини, то, зобов'язуючись їх забезпечувати, держави тим самим беруть зобов'язання приймати відповідне законодавство чи вживати необхідних заходів для їх реалізації. Згідно з п. 3 ст. 2 МПГПП "кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується забезпечити кожній особі, права і свободи якої визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні". Це право жертви на захист повинно бути забезпечене компетентними властями.

Перелік міжнародних прав людини, звичайно, значно ширший ніж у конституціях тих держав, які приймалися задовго до появи міжнародного права з прав людини. Міжнародне право не могло не врахувати досвід соціалістичних країн чи країн загального достатку, а, отже, воно проголошує також соціальні та економічні права, невідомі американському конституціоналізмові. Інститут прав людини українського конституціоналізму, який, з одного боку, не міг не зазнати впливу соціалістичних ідей, а з іншого — міжнародних стандартів прав людини, також включає широкий перелік соціальних та економічних прав.

Інша відмінність конституційних та міжнародних прав людини торкається тлумачення цих прав. Деякі права мають ширше тлумачення у міжнародному праві ніж у конституційному, і,

навпаки, деякі тлумачаться у міжнародному праві вузьче. Таке право як наприклад право на захист власності, задеклароване у Конституції України та конституціях інших держав, не зафіксоване у Пактах, що є результатом постійного протиріччя між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, з приводу того, чи держава, яка націоналізує власність іноземців, повинна забезпечити справедливую компенсацію. Конституційні та міжнародні права людини можуть відрізнятися і в залежності від обмежень, які на них накладені.

Окрім того, якщо міжнародні права людини можуть бути призупинені у випадку надзвичайного стану в державі, що передбачено ст. 4 МПГПП, ст. 15 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, то конституційні права у багатьох державах, наприклад у США, призупинені бути не можуть. Ст. 22 Конституції України передбачає, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Разом з тим, згідно зі ст. 64 "в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватись окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень". Не можуть бути обмежені права щодо рівності перед законом (ст. 24), право на громадянство (ст. 25), на життя (27), повагу до гідності (28), право на свободу та особисту недоторканність (29), на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (40), право на житло (47), рівність у шлюбі (ст. 51), права дітей (ст. 52), а також юридичні права (ст. 55—63).

Отже, якщо безпосередня регламентація прав людини, їх захист і забезпечення здійснюються, як правило, засобом норм внутрішнього права держави, то змістова сторона регулювання цих питань значною мірою вже не входить до внутрішньої компетенції держави, оскільки вона повинна погоджувати свою правотворчість у цій галузі з відповідними міжнародними обставинами. Ніхто, мабуть, не буде заперечувати того, що конституційні права людини є частиною міжнародних прав людини, так само як кожна людина є членом міжнародної спільноти.

1. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка.— К.: Наук. думка, 1999.— С 201.

2. Там само.— С 199—200.

3. Sieghart P. The International Law of Human Rights.— Oxford, Clarendon Press, 1995.— P. 8.

4. Конституційне право України.— Вказ. праця.— С. 200.

5. Там само.— С. 202—203.

6. Henkin L. The Age of Rights.— N. Y.: Columbia University Press, 1990.— P. 85.

7. Там само.— С. 86.

8. Рабінович П. М. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії) // Укр. часопис прав людини.— 1997.— № 3—4.— С 14.

9. Там само.
10. Там само.— С. 17.
11. *Henkin L.* Constitutional Rights and Human Rights // Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review.— 1978.— V. 13.— P. 595.
12. Там само.— P. 595—596, 599.
13. *Antonovych M.* Implementation of International Human Rights Norms in Ukrainian Legislation // Golden Gate Univ. School of Law Annual Survey of Int'l & Comp. L.— 1996.— V. 3.— P. 16—17.
14. Civil Rights Cases.— 1883.— 109 U. S.— 3.

Antonovych M. M.

HUMAN RIGHTS UNDER CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW: COMPARATIVE ASPECT

The article deals with human and citizen rights and freedoms under Constitutional and International Law. Principles of the institute of human rights and freedoms in Ukrainian and American constitutional theories are compared. Constitutional human rights are correlated with international human rights standards.